कारक-विभक्त्यर्थाह्निकानां
*शब्दकौस्तुभ-उद्द्योत*व्याख्ययोः तुलनात्मकमध्ययनम्

(*Kāraka-vibhaktyarthāhnikānām*
Śabdakaustubha-Uddyotavyākhyayoḥ Tulanātmakamadhyayanam)

यादवपुरविश्वविद्यालयस्य कलाविभागस्य संस्कृतविभागे

पि-एच्. डि. (Ph.D.)

इत्युपाधिलाभाय समर्प्यमाणः शोधप्रबन्धसारः

गवेषकः

लक्ष्मीकान्त-मुर्मुः

मार्गदर्शकः

प्राध्यापकः डॉ. तपनशङ्करभट्टाचार्य्यः

संस्कृतविभागः

यादवपुरविश्वविद्यालयः

कलकाता, पश्चिमबङ्गः

700032

2023

शोधप्रबन्धनाम- कारक-विभक्त्यर्थाह्निकानां *शब्दकौस्तुभ-उद्द्योत*व्याख्ययोः तुलनात्मकमध्ययनम्।

प्रास्ताविकम्

"विद्यया रक्षितं राष्ट्रं प्रसीदति न सीदति" इति वचनं हृदि निधाय विद्यया पृथिवीयं सुरक्षिता भवति, तस्या रक्षणं च विदुषां रक्षणात्। विदुषां रक्षणं च विद्वद्सम्मानादेव। विद्या सर्वजनबोधगम्यः भवेत् तदर्थं विदुषां प्रतिपादनकौशलमपि सर्वदा स्मर्तव्यम्। तेषां सरला शैली विदुषां सम्प्रदाये समादरं जनयति। **कारक-विभक्त्यर्थाह्निकानां *शब्दकौस्तुभ-उद्द्योत*व्याख्ययोः तुलनात्मकमध्ययनम्** इति शीर्षकाङ्कितो मे शोधप्रबन्धः पि-एइच्. डि. (Ph. D.) इत्युपाधये गृहीतः।

पाणिनीयशब्दशास्त्रं नव्यव्याकरणसम्प्रदाये श्रेष्ठत्वं भजते, तस्य मूलं भवति पाणिनीयसूत्रात्मकः *अष्टाध्यायी* इति ग्रन्थः। पाणिनीयसूत्राणाम् *अष्टाध्यायी*ग्रन्थस्य वा बहवः व्याख्यानग्रन्थाः लभ्यन्ते, तेषु एकः भवति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य *शब्दकौस्तुभः* इति ग्रन्थः। ग्रन्थोऽयं साक्षाद् *अष्टाध्यायी*ग्रन्थस्य व्याख्यानग्रन्थः, व्याख्यानक्रमश्च *अष्टाध्यायी*क्रमेण वर्तते, अपि च *प्रदीप*विभूषितस्य *महाभाष्य*स्य व्याख्यानभूतः अयं *शब्दकौस्तुभः* ग्रन्थः। उक्तं च दीक्षितेन– 'फणिभाषितभाष्याब्धेः *शब्दकौस्तुभ* उद्धृतः' इति। अपरं च श्रीमत्पतञ्जलिविरचितस्य *महाभाष्यम्* इति ग्रन्थस्य *उद्द्योत* इति टीका श्रीमन्नागेशभट्टस्य सर्वजनप्रसिद्धा। *शब्दकौस्तुभः* ग्रन्थः *अष्टाध्यायी*ग्रन्थस्य व्याख्यानग्रन्थः, अपरं च *उद्द्योत* इति टीका *अष्टाध्यायी*क्रमेण व्याख्यातः *महाभाष्य*व्याख्यानग्रन्थस्य *प्रदीप*टीकायाः व्याख्यानटीका। अतः उभयोः क्रमः समानः, विषयोऽपि समानः, परन्तु

व्याख्याकारौ भिन्नौ, यतो हि *शब्दकौस्तुभ*कारः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः प्राचीनः, श्रीमन्नागेशभट्टश्च नवीनः। अत्र अवधेयम् यत् विषयः समानः परन्तु व्याख्याकारौ भिन्नौ अतः मतभेदं स्यादेव इति मनसि निधाय विषयोऽयं शोधविषयः स्यात्। परन्तु विस्तरभयात् कारक-विभक्तिप्रकरणम् एव शोधप्रबन्धरूपेण स्वीकृतम् इति।

शोधपत्रस्य लक्ष्यम्

*शब्दकौस्तुभ*ग्रन्थस्य आधुनिककाले प्रसिद्धिः प्रचारश्च स्यात्।

संस्कृतवाङ्मये तथा व्याकरणसम्प्रदाये ग्रन्थोक्तगूढार्थस्य प्रचारः स्यात्।

*उद्द्योत*टीका तथा *शब्दकौस्तुभ*योः कः भेदः, समानता च इति विषये वैयाकरणसम्प्रदाये अवगमनं स्यात्। सुकुमारमतीनाम् अर्वाचीनां विषयेऽस्मिन् अभिरुचिः वर्धेत, विषयेऽस्मिन् ये जिज्ञासवः सन्ति तेषां साहाय्यं भवेत्।

शोधपत्रस्यानुसन्धेयविषयाः

व्याकरणशास्त्रे *उद्द्योत*टीकायाः *शब्दकौस्तुभ*स्य च माहात्म्यम्।

उभयोः तुलनात्मकता।

उभयत्र उक्तानां गूढार्थानां सरलतया प्रतिपादनम्।

*उद्द्योत*स्य तथा *शब्दकौस्तुभ*स्य खण्डनमण्डनविश्लेषणम्।

स्वकीयमतानाम् उपस्थापनं समीक्षणञ्च।

प्रबन्धेऽस्मिन् सप्ताध्यायाः वर्तन्ते, आदौ प्रथमाध्याये उपोद्घातः, द्वितीयाध्याये ग्रन्थपरिचयः तथा ग्रन्थकर्तृपरिचयः, ततश्च तृतीयाध्यायात् सप्तमाध्यायपर्यन्तं *शब्दकौस्तुभ-उद्द्योत*व्याख्ययोः तुलनात्मकता समीक्षणञ्च विद्यते।

अन्ते च उपसंहारः वर्तते, तत्र सम्पूर्णस्य शोधप्रबन्धस्य सारः संक्षेपेण प्रतिपादितः अस्ति। अनन्तरं शोधप्रबन्धनिर्माणे परिशीलितसहायकग्रन्थानां सूची निर्मिता। एवंरूपेण शोधप्रबन्धोऽयं सज्जीकृतो वर्तते।

प्रथमोऽध्यायः

उपोद्घातः

1.1. संस्कृतव्याकरणस्य इतिहासः

वेदस्य अपौरुषेयत्वं प्राचीनमुनयः ऋषयः सर्वे भारतीयविद्वांसश्च अङ्गीकुर्वन्ति, श्रीभगवान् प्रत्येकं कल्पारम्भे आद्यन्तरहितं नित्यं ज्ञानं प्रयच्छति।

तस्माद् वैदिकज्ञानादेव लोकं प्रचलति, तथाहि प्रोक्तं भारतीयेतिहासस्य अद्वितीयज्ञात्रा श्रीकृष्णद्वैपायनवेदव्यासेन-

अनादिनिधना निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ इति।

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं" इति वचनमनुसृत्य अखिलधर्ममूलं शब्दराशिः वेद एव अस्मान् प्रवर्तयति प्रवृत्तिमार्गे, तादृशस्य वेदस्य ज्ञानाय अपेक्षते वेदाङ्गानां ज्ञानम्। वेदस्य षडङ्गेषु अन्यतमं स्वीकृतमाचार्यैः "मुखं व्याकरणं स्मृतम्" इति। व्याकरणं वेदस्य सुरक्षार्थं भवति, *महाभाष्ये* प्रोक्तं- "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" इति। व्याक्रियन्ते विविच्यन्ते असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दाः पृथक् क्रियन्ते इति वा व्याकरणम्।

तदुक्तं हरिणा-

"साधुत्वज्ञानायविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः।" इति।

तथा च श्रूयते लोके- **काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्।** इति।

1.2. संस्कृतव्याकरणस्य उत्पत्तिः

व्याकरणस्य उत्पत्तिविषये विदुषां महान् संशयः विद्यते, ऋग्वेदपाठे अस्य किञ्चित् निदर्शनं दृश्यते। वाल्मीकीयरामायणे हनुमतः वाक्पटुता प्रोक्तास्ति-

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।

बहु व्याहतानेन न किञ्चितदपभाषितम्॥[1] इति।

एतेन ज्ञायते यत् रामचन्द्रकाले व्याकरणस्य सुव्यवस्थितं पठनपाठनमासीत्। यास्काचार्येण शाकटायनव्याकरणस्य उल्लेखः पूर्वमेव कृतः।

अपि च मुण्डकोपनिषदि-

"द्वे विद्ये वेदितव्ये...,

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति"[2] इति।

भाष्यानुसारेण अपि व्याकरणस्य आदि संस्कर्ता इन्द्रः इति मन्यते यथा तैत्तिरीयसंहितायां दृश्यते-

वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्। ते देवा इन्द्रमब्रुवन्,

इमां नो वाचं व्याकुर्विति.....तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्।[3] इति।

1.3. संस्कृतव्याकरणस्य भेदाः

व्याकरणशास्त्रस्य द्वौ सम्प्रदायौ, यथा ऐन्द्रः माहेश्वरः शैवः वा इति। कातन्त्र-व्याकरणम् ऐन्द्रसम्प्रदायस्य, पाणिनीयव्याकरणं शैवसम्प्रदायस्य। किन्तु सामान्यतः

---

[1] रा., कि. का., ३/२९.

[2] मु. उ., १.१. मन्त्र. ४, ५.

[3] तै. सं., ६/४/७.

व्याकरणं त्रिधा विभक्तुं शक्यते। छान्दसमात्रं, लौकिकं, छान्दसलौकिकञ्चेति। तत्र छान्दसं प्रातिशाख्यादि, लौकिकं कातन्त्रादि, छान्दसलौकिकञ्च पाणिन्यादि इति।

पाणिनेः प्रागनेके वैयाकरणाः आसन् इति तु स्पष्टतया ज्ञायते, प्रायेण पञ्चाशीतिः व्याकरणप्रवक्तारः समजायन्तेति युधिष्ठिरमीमासंकानां मतम्[4]। तेषु पञ्चाशीतिः व्याकरणप्रवक्तृषु षड्विंशतिसंख्यकानामाचार्याणामुल्लेखो दरीदृश्यते।

इदानीं प्रसिद्धेषु नव वा अष्टौ वा व्याकरणानि इति विदुषां समाजे प्रसिद्धिः। तत्रापि मतभेदाः दृश्यन्ते।

तद्यथा-

श्रीतत्त्वविधिनामके वैष्णवग्रन्थे नव व्याकरणानामुल्लेखो विद्यते-

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।

सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम्॥[5] इति।

एवमेव रामायणेऽपि नवव्याकरणानां चर्चा विद्यते-

सर्वासु विद्यासु तपोविधाने पस्पर्धतेऽयं हि गुरुं सुराणाम्।

सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि प्रसादात्॥[6] इति।

अर्वाचीनास्तु ग्रन्थकृतः अष्टावेव शाब्दिकान् सङ्गिरन्ते।

यथा हैमबृहद्वृत्यवचूर्णिकृतः-

ब्राह्मपैशानमैन्द्रञ्च प्राजापत्यं बृहस्पतिम्।

त्वाष्ट्रमापिशलं चेति पाणिनीयमथाष्टकम्॥[7] इति।

---

[4] सं. व्या. शा. का. इति., Vol.1., सम्पा. युधिष्ठिरमीमांसकः, पृ. ६७.

[5] श्रीतत्वविधौ. व्या. शा. पृ. २२.

[6] बा. रा., उ., श्लो. ४७.

विश्वेऽस्मिन् सर्वासां प्राचीनानामर्वाचीनानां वा भाषाणां यावन्ति व्याकरणानि सन्ति, तानि सर्वाणि पाणिनिव्याकरणमधिशेरते। एतावति महत्त्वे सति वक्तुं शक्यते यत् लौकिकवैदिकोभयविधशब्दतत्वप्रदर्शकं पाणिनीयव्याकरणं मूर्धन्यभिषिक्तं रराजते। व्याकरणमिदं सर्वाङ्गसुन्दरं सूक्ष्मचिन्तनोद्भासितम् अद्भुतप्रतिभानिदर्शनं सूक्ष्मपदार्थप्रतिभासकं वर्तते। अपि च युगोपयोगितया परितोषितं, परिवर्धितं, संयोजितं, परिवर्तितमिति, अतः अस्य प्रचारः, प्रसारः सर्वदा महान् विद्यते। तदुक्तं पतञ्जलिना "सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्[8]" इति। अत एव समग्रस्य पाणिनीयव्याकरणस्योपादेयत्वं मुक्तकण्ठेन पुराणेषु प्रतिपादितम्।

तथाहि-

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन॥ इति।

केचिच्च अस्य व्याकणस्य अइउण्-प्रभृतीनि आधारभूतानि चतुर्दश सूत्राणि महेश्वरप्रसादाल्लब्धानीति एतानि श्रुतिपदवाच्यानि भवन्ति इति अस्य व्याकरणस्य श्रुतिमूलकत्वात् वेदाङ्गत्वमित्थं स्वाभिप्रायं व्यञ्जन्ति।

तदुक्तं नागेशेन *लघुशब्देन्दुशेखरे-*

"श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम्।" इति।

पाणिनीयव्याकरणं त्रिमुनिव्याकरणमिति उच्यते, पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलिभिः त्रिभिः मुनिभिः कृतकत्वात्। मुनित्रयपर्यालोचनेनैव अस्य व्याकरणस्य त्रिमुनित्वं बोद्धुं

---

[7] है. बृ. वृ., प्रारम्भे.

[8] महा. भा. २/१/५८.

शक्यते। त्रिमुनिव्याकरणं लोके वेदे च प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वासाधुत्वविवेचनम् अन्यतश्च प्रयुक्तानां शब्दानां प्रयोगकारणचिन्तनं, पदपदार्थोपस्थापनपर्यालोचनेन व्याकरणमिदं द्विधा विभक्तुं शक्यते-

१. शब्दसाधुत्वविषयकम्।

२. पदपदार्थतत्सामर्थ्यचर्चाविषयकम्। इति।

आद्यं प्रक्रियारूपेण प्रसिद्धं परं च दार्शनिकरूपेणेति। प्रथमांशे *प्रक्रियाकौमुदी, काशिका, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, लघुसिद्धान्तकौमुदी* इत्यादयः ग्रन्थाः। द्वितीयांशे च *वाक्यपदीयम्, वैयाकरणभूषणसारः, सिद्धान्तमञ्जूषा, सिद्धान्तलघुमञ्जूषा, परमलघुमञ्जूषा* इत्यादयः। एतादृशमूलग्रन्थानां सरलतया गूढतत्त्वज्ञानं तु साक्षात् न सम्भवति, अतः व्याख्यानग्रन्थाः अस्माकं मूलपाठस्य अवबोधे, गुरुपरम्परया ग्रन्थकर्तुराशयावबोधे, गूढतत्त्वज्ञाने, वाक्यार्थज्ञाने सहायकाः भवन्ति।

द्वितीयोऽध्यायः

***शब्दकौस्तुभ*ग्रन्थस्य *उद्द्योत*टीकायाः तत्कर्तुश्च परिचयः**

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य देशपरिचयः

वेदस्य मुनित्रयवंशलब्धजन्मा वैयाकरणशिरोमणिः अयं भट्टोजिदीक्षितः। अयं च वाराणसीं गत्वा तत्र प्रसिद्धात् शेषवंशाम्बुधिराकासुधाकरात् व्याकरणं तन्त्रान्तराणि चाध्येष्ट। यद्यपि भट्टोजिदीक्षितग्रन्थेषु कृष्णपण्डितस्य नाम न दृश्यते तथापि *शब्दकौस्तुभे* तदेतत्सकलमभिधाय *प्रक्रियाप्रकाशे* गुरुचरणैरुक्तम् इति समुल्लेखनेन, ध्यायं ध्यायमिति *प्रौढमनोरमायाः* मङ्गलश्लोकव्याख्यानावसरे गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभः एकस्मादेवगुरोरिति सूचितमिति शब्दरत्नवाक्ये गुरुशब्दप्रतीकमुपादाय कृष्णपण्डितादिति

भावप्रकाश *ज्योत्स्ना* व्याख्यासूक्तत्वात् *मनोरमाकुचमर्दिन्यां* जगन्नाथेन स्पष्टमुक्तत्वाच्चास्य कृष्णपण्डितशिष्यत्वं सिध्यति।

अनेन सर्वमपि व्याकरणशास्त्रं शेषकृष्णादेव अध्यगायि इति ज्ञायते। अयं हि महाराष्ट्रियो ब्राह्मणः आसीत्। अस्य पितुर्नाम लक्ष्मीधरभट्टः, पुत्रो भानुजिदीक्षितः हरिदीक्षितश्च पौत्रः। भ्रातुष्पुत्रो हि कौण्डभट्टः।

दीक्षितस्य कालविषये नास्त्यैकमत्यम्। डॉ. वेलवाल्करमहोदयानां मते अस्य समयः १६५७-१७०० वैक्रमाब्दपर्यन्तं वर्तते। अन्येषां मते तु अस्य कालः १६३७ वैक्रमाब्दोऽस्ति। युधिष्ठिरमीमांसकास्तु अस्य समयः १५०० तः १६५० संवत्सरं यावद् वर्तते इति आमनन्ति।

१५५०-१६२० वैक्रमवर्षाः इति केचनामनन्ति। युधिष्ठिरमीमांसकास्तु १५७०-१६५० इति वैक्रमकालेषु दीक्षितस्य स्थितिः मन्यन्ते।

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य कृतयः

अयं च भट्टोजिदीक्षितः सर्वशास्त्रविशारदः आसीदिति तस्य ग्रन्थप्रणयनेनैव ज्ञायते। प्रायस्सर्वेषु शास्त्रेषु ग्रन्थाः रचिताः।

***शब्दकौस्तुभ*ग्रन्थस्य परिचयः**

शब्दकौस्तुभः इति ग्रन्थः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितेन विरचितः। ग्रन्थोऽयम् *अष्टाध्यायी* इति ग्रन्थस्य व्याख्यानग्रन्थः। परन्तु मूलतः फणिभाषितस्य अर्थात् श्रीमत्पतञ्जलेः *महाभाष्यम्* इति ग्रन्थस्य सारभूतः ग्रन्थः।

तथा च वैयाकरणभूषणसारे–

फणिभाषितभाष्याब्धेः *शब्दकौस्तुभ* उद्धृतः।

तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते॥ इति।

ग्रन्थोऽयं *अष्टाध्यायी*सूत्रक्रमानुसारेण आह्निकरूपेण विभक्तमस्ति, यथा महाभाष्यादिषु दृश्यते। आदौ निर्विघ्नग्रन्थसमाप्त्यर्थम् इष्टदेवतामङ्गलाचरणं ततश्च त्रिमुनिनमस्कारः ततश्च भर्तृहरिप्रभृतिवैयाकरणभूषणानां नमस्कारः, ततश्च स्वीयतातपादानाम् नमस्कारात्मकं मङ्गलाचरणम् विद्यते।

मङ्गलाचरणात् परं भगवतः भाष्यकारस्य "अथ शब्दानुशासनम्" इति वाक्येन "अथ" शब्दस्य विचारप्रसङ्गे मूलविषयः प्रारभ्यते। ततश्च स्थानिना बोधकत्वं आदेशाः न वेति निरूपणम्, ततश्च स्फोटनिरूपणम्, व्याकरणाध्ययनप्रयोजनम्, व्याकरणाध्ययनफलम्, एवं क्रमेण ग्रन्थस्य प्रथमभागस्य कलेवरः विस्तिर्णतां याति। द्वितीयभागे वचनप्रकरणात् परं कारकप्रकरणम् आगच्छति, अस्य क्रमः २१ इति। अयम् अंशः *शब्दकौस्तुभ*ग्रन्थस्य प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादस्य तृतीयामाह्निकम्। एवं विभक्तिप्रकरणम् अपि पूर्वनिपातप्रकरणात् परं आगच्छति, अस्य क्रमः ३३ इति। अयम् अंशः *शब्दकौस्तुभ*ग्रन्थस्य द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथममाह्निकं, द्वितीयाह्निकं, तृतीयामाह्निकञ्च। अयमेव अस्य शोधप्रबन्धस्य विषयः।

श्रीमन्नागेशभट्टस्य देशकालकृतिपरिचयः

महामहोपाध्यायः श्रीमन्नागेशभट्टः

निखिलशास्त्रतत्त्वज्ञः नागेशभट्टोऽयं महाराष्ट्रदेशीयः ऋग्वेदशाखाध्यायी ब्राह्मणः। नागोजीभट्टः इति नामान्तरम्। "शिवभट्टसुतो धीमान्, सतीदेव्यास्तु गर्भजः" इति उक्तरीत्या अस्य पिता शिवभट्टः, माता सतीदेवी। अस्य गुरुः भट्टोजिदीक्षितस्य पौत्रो वीरेश्वरदीक्षितस्य पुत्रः हरिदीक्षितः आसीत्।

पण्डितराजजगन्नाथः देहलीश्वरस्य शाजाहानस्य सभालङ्कारभूतः। अयं जगन्नाथः, नागेशगुरोः हरिदीक्षितस्य पिता वीरेश्वरदीक्षितश्च समकालिकौ। अतः पण्डितराजस्य समये १६६६ ख्रिष्टाब्दे पुरुषद्वयपर्याप्तानि चत्वारिंशद् वर्षाणि योज्यन्ते चेत् १७०६ ख्रिष्टाब्दः नागेशस्य समयः आयातीति रसगङ्गाधरभूमिकायां निर्धारितम्।

युधिष्ठिरमीमांसकमहोदयाः भानुदत्तकृतरसमञ्जरीग्रन्थस्य टीकां जयपुराधीशस्याश्वमेधयज्ञञ्च प्रमाणत्वेन स्वीकृत्य १७३० वैक्रमाब्दात् १८१० पर्यन्तं नागेशसमयम् ऊहाञ्चक्रिरे।

श्रीमन्नागेशभट्टस्य शिक्षापरम्परा

नागेशभट्टस्य शिक्षापरम्परा शेषकृष्णभट्टशिष्यभट्टोजिदीक्षितस्य पुत्रस्य वीरेश्वरदीक्षितस्य पुत्रः शिष्यश्च हरिदीक्षितस्तस्मादेव व्याकरणाशास्त्रं समधिगतवानयं नागेशः। हरिदीक्षितस्य तदानीं वैयाकरणेषु महती प्रतिष्ठा आसीत्। हरिदीक्षितादेवाखिलं महाभाष्यान्तं व्याकरणमयं महानुभावः अधिजगे।

***महाभाष्यग्रन्थस्य उद्द्योत* टीकायाः च परिचयः**

श्रीमत्पतञ्जलेः मुख्यतमा कृतिः *महाभाष्यम्* इति। *महाभाष्यं* न केवलं संस्कृतव्याकरणवाङ्मये विषयभाषाशैलीदृष्ट्या मुख्यस्थानं भजते अपि तु सम्पूर्णसंस्कृतवाङ्मये तस्य प्राधान्यमनस्वीकार्यम्। अत्र पाणिनीयसूत्राणि, ततः कात्यायनवार्त्तिकानि उल्लिखितानि ततः पतञ्जलेः अभीष्टानि वाक्यानि अपि योजितानि सन्ति प्रयोजनानुसारेण। अयं ग्रन्थः समीक्षात्मकः, निरूपणात्मकः च दृश्यते, येन न केवलं भाष्यशैल्या विरचितः सामान्यः अयं ग्रन्थः इति न मन्तव्यम् अपि तु सम्पूर्णवैज्ञानिकः ग्रन्थः। तस्मात् *महाभाष्यं* दार्शनिकग्रन्थेषु अन्तर्भवति।

अस्य व्याकरण*महाभाष्यस्य* सर्वजनप्रसिद्धा टीका श्रीमत्कैयटस्य *प्रदीप*टीका। परन्तु *प्रदीप*टीकायाः काठिन्यात् महामतिः श्रीमन्नागेशः *प्रदीप*टीकायाः टीका *उद्द्योत* इति टीकां विरचितवान्। तदेव सम्प्रदाये *महाभाष्यस्य प्रदीपोद्द्योत*टीका इति नाम्ना सुप्रसिद्धा, कालः प्रायः अष्टादशशतके आसीत् इति अभिप्रायः। *उद्द्योत*टीका वस्तुतः न केवलं *प्रदीप*टीकायाः व्याख्यानग्रन्थः अपि तु *महाभाष्यस्य* गूढार्थप्रतिपादनकाले भाष्यस्य प्रकृतः आशयः, अतिरिक्तदार्शनिकतत्त्वस्य, प्रक्रियांशस्य विचारः सम्यकरूपेण स्पष्टयति श्रीमन्नागेशः तस्य *उद्द्योत* इति टीकायाम्। *प्रदीप*व्याखानज्ञानं विना *उद्द्योत* ज्ञानं नैव सम्भवति इति तु सुप्रसिद्धमेव। तेन इदं बोद्धुं शक्यते यत् *महाभाष्यम्* इति शब्दशास्त्रे सन्तरणं *प्रदीपोद्द्योतं* विना नैव सम्भवति। अतः *उद्द्योत*टीकायाः माहात्म्यं संस्कृतवाङ्मयस्य शब्दशास्त्रे अविस्मरणीयम्।

तृतीयोऽध्यायः
अपादानात् करणकारकपर्यन्तं समीक्षणम्

“अनिर्दिष्टाः प्रत्ययाः स्वार्थे”[९] इति नियमेन स्वादिप्रत्ययाः स्वार्थे न भवन्ति, अपि च “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” इति सूत्रेण सुबन्तसमुदायनिष्ठमर्थवत्त्वं प्रकृतिमात्रम् आरोप्य स्वादिप्रत्ययानां विधानं कृतं, परन्तु तेषां प्रत्ययानाम् अर्थविशेषो नैव निर्दिष्टः, अतः स्वादिप्रत्ययाः स्वार्थे न भवेयुः इति विषयं मनसि निधाय आरब्धमाचार्येण कारकप्रकरणम्। कारकं षड्विधं भवति, उद्दिष्टस्य लक्षणं लक्षितस्य च विभागः इति नियमेन कारकं नाम

---

[९] प. भा., सं. १२२.

किम् इति जिज्ञासायां विभिन्नेषु ग्रन्थेषु आचार्याणां विविधानि मतानि दृश्यन्ते। अतः प्रस्तुयते –

3.1. कारके (१-४-२३)।

कारकलक्षणं यथा- *शब्दकौस्तुभे* "अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति।" एवमग्रे च तैरुक्तम् "अत्र कारकशब्दः क्रियापरः करोतीति कर्तृकर्मादिव्यपदेशान् इति व्युत्पत्या। तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञाः स्युः।[10]" अन्यत्र च उक्तं- "अन्वर्था चेयं संज्ञा करोति कारकमिति, तेन क्रियानन्वयिनो न भवति।"[11] इति। एवंप्रकारेण लक्षणं प्रतिफलति क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति। करोति स्वसम्बन्धेन क्रियायां विशेषरूपतामापादयति इति व्युत्पत्तेः महासंज्ञया क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति कारकसामान्यलक्षणं स्वीकुर्वन्ति। अथवा "कारके" इति सूत्रे करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशान् इति व्युत्पत्या कारकशब्दः क्रियापरः। तेन "कारके" इत्यस्य क्रियायाम् इत्यर्थः। *महाभाष्ये* च प्रोक्तं- यावद् ब्रूयात् कारके तावद् ब्रूयात् क्रियायाम् इति। अन्वेति इति पदं च अध्याह्रियते तथा च यद् क्रियायाम् अन्वेति इति सूत्रार्थानुरोधेन लक्षणं समायाति। तेन "राज्ञः पुरुषः" इत्यादौ नामार्थान्वयिनः राज्ञः अपि कारकत्वापत्तिरतस्तद्वारणाय क्रिया पदमुपात्तम्। तथा च न दोषः।

करोति क्रियां निर्वर्तयति इति व्युत्पत्यनुरोधेन क्रियाजनकत्वं कारकत्वं इति लक्षणं तु आचार्याः नागेशाः अङ्गीकुर्वन्ति, यतो हि "कारके" इति सूत्रे करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशान् इति व्युत्पत्या कारकशब्दः क्रियापरः, सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्,

---

[10] श. कौ., द्वि. ख., पा. सु. १-४-२३, सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. ११५.

[11] प्रौ. मनो., का. प्र., सम्पा. सदाशिवशर्माशास्त्री, पृ. ४६३.

जनकतावद् पदं चाध्यह्रियते। तस्यैकदेशे जनकतायां निरूपितस्तस्यान्वयः, शरैः शातितपत्रः इत्यत्रैव। तथा च क्रियानिरूपितजनकतावद् इति सूत्रार्थानुरोधेनापि "क्रियाजनकत्वम्" इति लक्षणं संगच्छते। विषयेऽस्मिन् *महाभाष्य*सूत्रमपि प्रमाणं यथा- "कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत् संज्ञिनोऽपि निर्देशः कर्तव्यः साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। इतरथा हि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। नैष दोषः। कारकम् इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्, लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् अन्वर्था संज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति इति।"[12] इति।

"नन्वन्वर्थं नाम योगरूढत्वम्", अपि च "ननु करोतीत्यस्य निष्पादयति इत्यर्थः एवं च निष्पादकत्वे लब्धेऽपि क्रियानिर्वर्तकत्वमित्यर्थलाभः अतः आहः क्रियैवेति। क्रियायाः एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेः निर्वर्तकार्थे कारकशब्दे सम्बन्धाङ्क्षायां सैव संबन्धत इति भावः। सम्प्रदानादीनामपि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं बोध्यम्"[13] इति *उद्द्योते*।

अर्थात् क्रियाजनकत्वं नाम क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताश्रयत्वम्। अत्र क्रियापदेन व्यापारस्यैव ग्रहणम्। क्रियते इति व्युत्पत्या क्रियायाः फलम् अप्यर्थः, एवं च क्रियापदेनात्र व्यापारस्य ग्रहणं योगरूढत्वात् इति पूर्वोक्तोपदेशेन। व्यापारः धातुवाच्यः एव साध्यभूतः। तथा च धातुवाच्यव्यापारनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वम् धातुवाच्य-व्यापारोत्पत्यनुकूलव्यापारवत्त्वम् वा कारकत्वमिति निष्कर्षः। एवं च चैत्रः काष्ठैः स्थाल्याम् तण्डुलं पचति इत्यादौ पचधात्वर्थव्यापारः, व्यापारनिष्ठः या जन्यता,

[12] महा. भा., द्वि. ख., पा. सु. १-४-२३, सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. २४०.

[13] महा. भा. उ., द्वि. ख., पा. सु. १-४-२३, सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. २४०.

तादृशजन्यतानिरूपितजनकत्वं चैत्रादिकर्तरि यत्नादिरूपमनोव्यापारे तद्वत्त्वात् कर्तुः कारकत्वम्। एवं पच्धातुवाच्याधिश्रयणादिव्यापारनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वं कर्मणि तण्डुलादौ विद्यमाने विक्लित्तिधारणरूपव्यापारे, करणे काष्ठादौ वर्तमाने ज्वलनादिव्यापारे अधिकरणे स्थाल्यादौ विद्यमाने धारणरूपव्यापारे चास्ति। अतः तत्तदाश्रयत्वात् तेषां समेषां कारकत्वं सिद्ध्यति। इति नागेशानां अभिप्रायः। एवं अन्यत्रापि बोध्यम्।

3.2. ध्रुवमपायेऽपादनम् (१-४-२४)।

अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुत्त्वात् अपायहेतोः गतिविशेषश्चेह विवक्षितस्तस्मिन्साध्येऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात्।[14] अत्र अपायो नाम विभागजनको व्यापारः। साध्ये इति पदञ्चाध्याह्रियते। ध्रुवम् इत्यस्यार्थः स्थिरम् अर्थात् तादृशव्यापारानाश्रयः। अतः विभागजनकव्यापारे साध्ये यः तादृशव्यापारानाश्रयः तदपादानसंज्ञं भवति इति समायाति। अतः तदेव प्राचीनैः प्रोक्तम्- अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुत्वाद् अपायहेतोः गतिविशेषश्चेह विवक्षितस्तस्मिन्साध्येऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात्।[15] वृक्षात् पतति। 'ध्रुवम्' इत्यत्र 'ध्रुवगतिस्थैर्ययोः' इत्यस्मात्कुटादेः पचाद्याच् ये तु ' 'ध्रुव स्थैर्ये' इति पठन्ति। अतः प्राचीनमते अपादानत्वं नाम- "प्रकृतधातुपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः, तच्चार्थादवधेरेवत्याह। अवधिभुतमिति। धावत इति। इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते"[16] इति। अत्र

---

[14] श. कौ., द्वि. ख., सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. ११५.

[15] तत्रैव.

[16] प्रौ. मनो., का. प्र., सम्पा. सदाशिवशर्माशास्त्री, पृ. ५३५.

विभागस्य अर्थः वि-पूर्वकात् भज् धातोः घञ्प्रत्यये सति विभागशब्दो निष्पद्यते। अयं च विभागशब्दः पारिभाषिकः।

नवीनाः आचार्याः नागेशभट्टाः प्राचीनोक्तम् अपादानलक्षणं नैव स्वीकुर्वन्ति, किन्तु भिन्नमेव अपादानत्वस्वरूपं प्रतिपादयन्ति। तेषामभिप्रायोऽस्ति यत् प्राचीनोक्तापादानत्वस्वीकारे भाष्यविरोधः। यथा रथात् प्रवीतात्पतितः, त्रस्तादश्वात्पतितः, सार्थात्गच्छतो हीनः, इत्यादौ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा न स्यात् गतियुक्तस्याध्रुत्वाद् इति भाष्यकारेण शंकितम्। तत्रोक्तं भाष्यकारेण "गतियुक्तेष्वापादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात्। गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते। रथात्प्रवीतात्पतितः। अश्वात्त्रस्तात्पतितः। सार्थाद्गच्छतो हीनः इति। किं कारणम्। अध्रुवत्वात्।"[17] इति।

एवं प्रकारेण गतियुक्तेषु अपादानसंज्ञायाः अव्याप्तिः प्रदर्शिता। दोषप्रदर्शनानन्तरं समाधानप्रसङ्गे प्रोक्तं भाष्यकारेण यद् ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वान्न दोषः।

तथाहि- "न वाऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्, न वा एषः दोषः। किं कारणम्। अध्रौव्यस्याविवक्षिततत्वात्। नात्राध्रौव्यं विवक्षितं किं तर्हि। ध्रौव्यम्। इह तावत् अश्वात्त्रस्तात्पतितः इति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। रथात्प्रवीतात्पतितः इति यद्रथे रथत्वे रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। सार्थात् गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थभावः तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्।"[18]

---

[17] महा. भा., द्वि. ख., पा. सू. १-४-२४., सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. २४८.

[18] तदेव. पृ. २४९.

३.३. भीत्रार्थानां भयहेतुः (१-४-२५)।

सूत्रे *शब्दकौस्तुभ*कारस्य आशयस्तावत् भयार्थकानां त्राणार्थकानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुः कारकम् अपादानं स्यादिति इति प्रकृतसूत्रार्थः, अस्य उदाहरणं तावत् चौरेभ्यः बिभेति। तथा च *शब्दकौस्तुभ*कारः कथयति- "भयं भीः, त्राणं त्राः, भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च योगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात्"[19] इति।

ननु भयार्थानां धातूनां योगे भयहेतुः कारकम् अपादानम् इति तु संगच्छते। किन्तु त्राणार्थानां धातूनां योगे भयहेतुः कारकम् अपादानम् इति कथं संगच्छते इति एनमाशयं मनसि निधाय *शब्दकौस्तुभ*कारः कथयति- "भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्"[20] इति।

ननु अरण्ये बिभेति इत्यादौ कथम् अधिकरणसंज्ञा इति चेत् परत्वात् अधिकरणसंज्ञा इति अवगन्तव्यम्। तर्हि प्रश्नः उदेति- "कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे" इति रामायणश्लोके बिभ्यति योगे कथं तावत् "कस्य" इति षष्ठी। तत्र उच्यते *शब्दकौस्तुभ*कारेण- कस्य संयुगे इति योजनयायं सः श्लोकः व्याख्येयः।

भाष्यकारस्तु सूत्रमेव नाङ्गीकरोति। ध्रुवमपायेऽपादनम् इति सूत्रेणैव तद्गतार्थत्वं प्रतिपादयति। तत्र प्रदीपकारेण *उद्द्योत*कारेण च सूत्रास्तित्वपक्षः सूत्रानस्तित्वपक्षः च स्वीक्रियते। प्रथमं तावत् प्रदीपकारेण बुद्धिकल्पितापायेन सूत्रं प्रत्याख्याति। तथा च सः वदति- "बुद्धिव्यवस्थापितोऽत्रापायोऽस्तीति भावः। तत्र निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्ते इत्यापत्तिविषयमेतदपादानम्। चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्कफलस्य

---

[19] श. कौ., द्वि. ख., सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. ११८.
[20] तत्रैव.

वधबन्धनापहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते”[21] इति। अनन्तरं तन्नये कारकसूत्रारम्भपक्षे कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां इदं सूत्रमिति ज्ञातव्यम्।

भाष्यप्रदीपम् अनुसरता उच्यते सूत्रप्रत्याख्याने षष्ठ्या अनभिधानात् निवृत्तिः बोद्धया। क्रियां प्रति जनकत्वेन विवक्षायाम् एषा अपादानसंज्ञा विहिता। सम्बन्धत्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्याम् इष्टापत्तिः अस्ति एव। सूत्रप्रत्याख्याने प्रश्नः उदेति सूत्रमिदं कुतः आरब्द्धं पाणिनिना, तदा भर्तृहरिमतसहयोगेन प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रमारब्द्धम् इति प्रतिपादयति।

तथा च तेन उक्तं- “सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्येवेति हरयः”[22] इति।

एवम् अन्यत्र सूत्रेषु अपि प्राचीननवीनयोः मतभेदः प्रदर्शितः इति।

अध्यायसमीक्षणम्

“अपादानात् करणकारकपर्यन्तं समीक्षणम्” इत्यभिधेये तृतीयाध्यायेऽस्मिन् ‘कारके’ इति सूत्रे कारकस्य लक्षणविषये आलोचितम्। तत्र *शब्दकौस्तुभे* श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य आशयः क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति। परन्तु श्रीमन्नागेशभट्टस्य *उद्द्योत*टीकायां आशयः क्रियाजनकत्वं कारकत्वम् इति अर्थात् जनकताश्रयेण व्यापारस्य फलस्य च ग्रहणम्। कारकशब्दः क्रियापरः, करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशान् इति व्युत्पत्तिविषये तु उभययोः मतं समानम्। अतः उभययोः मतं स्वस्वदृष्ट्या साधु इति मे मतिः। ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ इत्यस्मिन् सूत्रे अपादानत्वविषये *उद्द्योते* प्रोक्तं- अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुत्वाद् अपायहेतोः गतिविशेषश्चेह विवक्षितस्तस्मिन्

---

[21] महा. भा. प्र., द्वि. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. २५०.

[22] महा. भा. उ., द्वि. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. २५०.

साध्येऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात् इति, परन्तु नवीनाः प्रकृतसूत्रस्य अपाये इति शब्दस्य भिन्नम् अर्थं प्रतिपाद्य भिन्नाश्रयं प्रदर्शयन्ति यथा- 'अपाये' इत्यस्य 'गतिविशेषे' इत्यर्थः। 'गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते' इति हर्युक्तेः। 'ध्रुवम्' इत्यस्य च 'अवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयम्' इत्यर्थः। तेन 'शब्दभेदादर्थभेदः' इति नियमेन 'परस्परस्मात् मेषौ अपसरतः' इति प्रयोगसिद्धिः। अत्र यद्यपि नवीनमतं समीचीनं परन्तु वास्तविकदृष्ट्या प्राचीनमतं अपि न त्याज्यं, *महाभाष्य*प्रमाणात्। अत उभयोः मतं युक्तिपूर्णं इति मे मतम्। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति सूत्रे तु चौरात् बिभेति इत्यत्र क्रियां प्रति जनकत्वेन विवक्षायां अपादानत्वम्, षष्ठ्यां तु न, नवीनास्तु अरण्ये बिभेति इत्यत्र यदि भयहेतुः अरण्यं न, तर्हि अपादानत्वं नैव सिद्ध्यति। अर्थात् अपादानत्वं नाम क्रियां प्रति जनकत्वाबोधेन एव संज्ञां प्राप्नोति इति निष्कर्षः समायाति। एवं अन्यत्र सूत्रेऽपि प्राचीनाचार्याः यथा श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितप्रभृतयः क्रियान्वयित्वमेव कारतकत्वं प्रतिपादयन्ति, परन्तु नवीनाः तु जन्यजनकभावेन एव कारकसंज्ञां प्रतिपादयन्ति इति मम आशयः।

चतुर्थोऽध्यायः

अधिकरणात् कर्तृकारकपर्यन्तं समीक्षणम्

4.1. आधारोऽधिकरणम् (१-४-४५)।

"अधिक्रियतेऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः। "अध्यायन्यायोद्यावसंहारावायाश्च"[23] इत्यादिना करणे घञ्। क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्धारणात् परम्परया क्रियां प्रति आधारः तत्कारकमधिकरणं स्यात्। कटे आस्ते, स्थाल्यां पचति। स्यादेतत्। साक्षात्क्रियाधारयोः

[23] पा. सू. ३/३/१२२.

कर्तृकर्मणोरेव कुतो नेयं संज्ञेति चेत्, न, पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितात्"[24] इति। प्रकृतसूत्रे 'अवहाराधार' इत्युपसंख्यानात्। आधीयतेऽस्मिन्नित्याधारः। आधारः – आश्रयः। किन्निष्ठाधेयतानिरूपिताधारतावान् इति नियमेनाकाङ्क्षोदयात्, कर्तृकर्मान्यतरवृत्तिक्रियाधारत्वं लभ्यते। अतः 'कटे आस्ते चैत्रः' इति उदाहरणे स्वम्– कट इति तदाश्रयः चैत्रः, तद्वृत्तिः स्थितिक्रिया। स्थाल्या पचति तण्डुलान्। स्वम्– स्थाली तन्निष्ठास्तण्डुलास्तद्वृत्तिः विक्लित्तिः। तथा चेत्थं फलति साक्षात्क्रियाधारयोरधिकरणसंज्ञा भवति। अत एव प्रोक्तम्– "कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात्"[25] इति।

दीक्षितप्रभृतयः अधिकरणकारकस्य स्ववृत्तिवृत्तित्वरूपपरम्परासम्बन्धेन साक्षादेव क्रियायामन्वय इति स्वीकुर्वन्ति। यथा देवदत्तः कटे आस्ते इत्यत्र स्वम्– अधिकरणम्, तद्वृत्तित्वं कर्तुः, तद्वृत्तित्वं कर्मणः, तद्वृत्तित्वं च क्रियायाम्।

नागेशभट्टानामाशयः नवीनास्तु न साक्षादधिकरणकारकस्य क्रियायामन्वयं स्वीकुर्वन्ति। अपि तु परम्परयैव क्रियायामन्वयं स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते तु अधिकरणस्य स्ववृत्तित्वरूपसम्बन्धेन साक्षात् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः तद्द्वारा च तस्य क्रियायामन्वयः। भणितञ्च नागेशेन "एवञ्च क्रियान्वयोऽप्यस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव। यस्य यद्द्वारा कारकत्वं तस्य तद्द्वारैव क्रियान्वय इति व्युत्पत्तेः"[26] इति।

एवम् अन्यत्र सूत्रेषु अपि प्राचीन-नवीनयोः मतभेदः प्रदर्शितः इति।

---

[24] श. कौ., द्वि. ख., सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. १२७.

[25] वै. सि. कौ., प्र. भा., सम्पा. गिरिधरशर्मा परमेश्वरानन्दश्च, पृ. ७९६.

[26] ल. श. शे., का. प्र., पा. सू. १-४-४५, सम्पा. तेजपालः शर्मा, पृ. ३५०.

अध्यायसमीक्षणम्

“अधिकरणात् कर्तृकारकपर्यन्तं समीक्षणम्” इति चतुर्थाध्याये अस्मिन् आदौ ‘आधारोऽधिकरणम्’ इति सूत्रे अधिकरणस्य विषये चर्चा विहिता, तत्र अधिकरणस्य कथं अन्वयः भवति, तत्र श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य मतं अधिकरणकारकस्य स्ववृत्तिवृत्तित्वरूपपरम्परासम्बन्धेन साक्षादेव क्रियायामन्वय इति स्वीकुर्वन्ति। यथा देवदत्तः कटे आस्ते इत्यत्र स्वम्– अधिकरणम्, तद्वृत्तित्त्वं कर्तुः, तद्वृत्तित्त्वं कर्मणः, तद्वृत्तित्त्वं च क्रियायाम्। परन्तु नवीनाः श्रीमन्नागेशभट्टप्रभृतयः न साक्षादधिकरणकारकस्य क्रियायामन्वयं स्वीकुर्वन्ति। अपि तु परम्परयैव क्रियायामन्वयं स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते तु अधिकरणस्य स्ववृत्तित्वरूपसम्बन्धेन साक्षात् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः तद्द्वारा च तस्य क्रियायामन्वयः। वस्तुतः प्राचीनानां क्रियान्वयत्वं नवीनानां जनकत्वं यत् परम्परासम्बन्धेन समन्वयः इत्येव विमर्शः। अत्र स्वस्वदृष्ट्या उभययोः मतं साधु इति मे मतिः। ततः ‘अधिशीङ्स्थासां कर्म’[27], ‘अभिनिविशश्च’[28] इति सूत्रद्वयं *महाभाष्य*कारेण प्रत्याख्यातम् अतः श्रीमन्नागेशभट्टः *उद्द्योते* एतस्मिन् विषये किमपि न उक्तम्। ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’[29] इत्यादिसूत्रेऽपि व्यापारेण क्रियाफलशालित्वम् अर्थात् फलस्य कर्मसंज्ञात्वेन बोधः प्राचीनानां मते, किन्तु नवीनाः तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् इत्येव आशयं स्वीकुर्वन्ति। ततः ‘अकथितञ्च’[30] इति सूत्रे द्विकर्मकधातूनां विषये आचार्यः नागेशः कथयति भिक्षधातुः यदि

---

[27] पा. सू. १-४-४६.
[28] पा. सू. १-४-४७.
[29] पा. सू. १-४-४९.
[30] पा. सू. १-४-५१.

अनुनयः इति अर्थे 'अविनीतं विनयं भिक्षते' इति प्रयोगः स्यात्, तेन अत्र एवं वक्तव्यम् याच् धातुः भिक्षधातुः उभययोः उभयार्थकः अतः कर्मसंज्ञा अपि प्राप्नोति, तदर्थं भाष्यकारस्य श्लोके समानार्थकरूपेण धातोः ग्रहणं नैव आवश्यकम्।

किन्तु आचार्यः भट्टोजिदीक्षितः अर्थाश्रयं स्वीकरोति, केवलं ग्रह्-धातोः द्विकर्मकत्वं नैव स्वीकरोति। अतः "जग्राह द्युतरुंशत्रुम्" इत्यत्र "अकथितञ्च" इति सूत्रेण ग्रह्-धातोः असाधुप्रयोगः इति मनोरमायाम्। किन्तु यदि 'दुह्-याच्....' इत्यस्मिन् श्लोके ग्रह्-धातोः पाठः स्यात् तर्हि कथं ग्रह्-धातोः द्विकर्मकता न इत्येव चिन्तनीयम्। यद्यपि प्राचीनवैयाकरणः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः *महाभाष्यस्य* सारभूतग्रन्थे *शब्दकौस्तुभे* स्वमतं प्रतिपादयति, किन्तु नवीनाचार्यः श्रीमन्नागेशोऽपि स्वयुक्त्या प्रकटयति। अत्र केषां मतं साधु केषां मतं असाधु इति स्पष्टं वक्तुं न शक्यते तथापि विचार्यमाणे उभयत्र मम समर्थनमस्ति इति शिवम्।

पञ्चमोऽध्यायः
विभक्त्यर्थप्रथमाह्निकविमर्शः

5.1. अनभिहिते (२-३-१)।

इदमधिकारसूत्रम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैश्च कर्मादीनामर्थानाम् अनुक्तौ सत्यां द्वितीयादयो विभक्त्ययः भवन्ति इत्यर्थः। अतः *शब्दकौस्तुभे* आचार्येण भट्टोजिदीक्षितेन प्रोक्तं– "तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति वक्तव्यम् (का.वा.)। तेन तिङाद्युक्ते कर्मणि द्वितीया न"।[31] अपि च प्रोक्तं– "अभिहिते कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव। अभिधानं च प्रायेण

[31] श. कौ., द्वि. ख., पा. सू. २-३-१, सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. २२०.

तिङ्कृत्तद्धितसमासैः”।[32] तिङा कर्मणि अभिधानं यथा– सेव्यते हरिः इत्यत्र सेव्-धातोः “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः”[33] इति कर्मणि लकारः। भावकर्मणोरित्यात्मनेपदसंज्ञायां लट्-स्थाने तङ्। अत्र हरिरूपकर्म सेव्यते इत्यत्र तिङा उक्तम्, अतः हरिशब्दात् अभिहिते प्रथमा इत्येव भवति। कृता कर्मणः अभिधानं यथा– लक्ष्म्या सेवितः हरिः इत्यत्र सेव्-धातोः भूते कर्मणि क्त-प्रत्ययो भवति। कृता क्त-प्रत्ययेन कर्मणः उक्तत्वात् न भवति हरिरूपकर्मणो द्वितीया, अपि तु प्रथमैव भवति। लक्ष्म्या इति। कर्तुः अनुक्तत्वात् अनुक्ते कर्तरि कर्तृकरणयोस्तृतीया इति तृतीया भवति। अस्माद् वाक्यात् लक्ष्मीनिष्ठपरिचरणजनिततुष्ट्याश्रयः हरिः इति प्रथमान्तविशेष्यकः शाब्दबोधः भवति। अतः कर्मणि उक्ते सति अभिहिते प्रथमा इति प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा भवति, न तु कर्मणि द्वितीया इति द्वितीया। समासेन कर्मणः अभिधानं यथा– प्राप्तः आनन्दः यं सः प्राप्तानन्दः देवदत्तादिः इत्यत्र यम् इति अन्यपदार्थः कर्म। अन्यपदार्थे कर्मणि “अनेकमन्यपदार्थे”[34] इति बहुब्रीहिसमासो भवति। समासेन कर्मणः उक्तत्वात् प्राप्तानन्द इत्यस्मात् न भवति द्वितीया, अपि तु प्रथमैव।

‘विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुम् असाम्प्रतम्’ इति वाक्ये विषवृक्षोऽपि इति पदम् ‘असाम्प्रतम्’ इत्यनेन सह अन्वेति, न तु संवर्ध्य इत्यनेन, छेत्तुमित्यनेन सह, तथा अन्वये सति विषवृक्षशब्दात् द्वितीया स्यात्।

---

[32] वै. सि. कौ., प्र. भा., पा. सू. २-३-२, सम्पा. गिरिधरशर्मा परमेश्वरानन्दश्च.

[33] पा. सू. ३-४-६९.

[34] पा. सू. २-२-२४.

'विषवृक्ष' इत्येतत् पदं कर्म, किन्तु असाम्प्रतम् इति निपातेन विषवृक्षरूपकर्मणः अर्थस्य अभिधानं जायते, अतः तस्मात् द्वितीया न भवति, अपि तु प्रथमैव भवति।

नागेशस्तु छेत्तुमित्यत्र तुमुनः साधुत्वाय इष्यते इत्यध्याहृत्य विषवृक्षोऽपि सम्वर्ध्य छेत्तुम् इष्यते इति यत्, तत् असाम्प्रतम्– अयुक्तम् इत्याह। एवञ्च तिङैव कर्मणः अभिधानाद् द्वितीया न स्यात् अत्र, अतः परिगणवाक्ये प्रायेण इत्यस्य अध्याहारो विफलः इति शब्देन्दुशेखरे लिखितम्।

श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन उच्यते– "प्रधाननिरूपितशक्त्यभिधाने प्रथमैव, अभिहिते नेति प्रसज्यप्रतिषेधात्। आसने आस्ते, शयने शेते इत्यत्र तु न प्रधानशक्तेरभिधानं, येन प्रथमा स्यात्"।[35]

5.2. कर्मणि द्वितीया (२-३-२)।

कर्मवाचकात् शब्दाद् द्वितीया इत्यर्थः। कर्मवाचकादित्युक्ते क्रियाजन्यफलाश्रयवाचकात् इति। किञ्च द्वितीयायाः आश्रयरूपः अर्थः, फलस्य धातुलभ्यत्वात्।

'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्' इत्यत्र प्रति इत्युपसर्गयोगात् भा-दीप्तौ इति धातुः स्फुरणेऽर्थे विद्यते। अतः लक्षणादौ अर्थे प्रति इत्यस्य अविद्यमानत्वात् न तस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। इत्थं "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया"[36] इत्यनेन गतार्थता न भवति। क्षुधापीडितस्य किमपि न स्फुरति इति वाक्यार्थः। प्रति इत्यस्य योगे बुभुक्षित-शब्दात् द्वितीया भवति। एवम् अन्यत्र सूत्रेषु अपि प्राचीन-नवीनयोः मतभेदः प्रदर्शितः इति।

---

[35] श. कौ., द्वि. ख., पा. सू. २-३-१, सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. २२१.
[36] पा. सू. २-३-८.

अध्यायसमीक्षणम्

"विभक्त्यर्थप्रथमाह्निकविमर्शः" इत्याख्ये पञ्चमाध्यायेऽस्मिन् 'अनभिहिते'[37] इति सूत्रात् 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु'[38] इति सूत्रपर्यन्तं विश्लेषणं कृतमस्ति। अत्र अनभिहिते इति सूत्रे 'विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुम् असाम्प्रतम्' इति वाक्ये विषवृक्षोऽपि इति पदम् 'असाम्प्रतम्' इत्यनेन सह अन्वेति, न तु संवर्ध्य इत्यनेन, छेत्तुमित्यनेन सह, तथा अन्वये सति विषवृक्षशब्दाद् द्वितीया स्यात् इति प्राचीनमतम्।

परन्तु श्रीमन्नागेशः छेत्तुमित्यत्र तुमुनः साधुत्वम् इच्छति, इत्यध्याहृत्य विषवृक्षोऽपि सम्वर्ध्य छेत्तुम् इष्यते इति यत्, तत् असाम्प्रतम्– अयुक्तम् इत्याह। एवञ्च तिङैव कर्मणः अभिधानात् द्वितीया न स्यात् अत्र, अतः परिगणवाक्ये प्रायेण इत्यस्य अध्याहारो विफलः इति शब्देन्दुशेखरे लिखितम्।

'कर्मणि द्वितीया'[39] इति सूत्रे तु उभयोः मतं समानं इति प्रतिभाति।

'तृतीया च होश्छन्दसि'[40] इति सूत्रे 'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति' इति उदाहरणप्रसङ्गे *शब्दकौस्तुभ*कारः आह यवाग्वभिन्नं हविः अग्नौ प्रक्षिपति इत्यर्थः। यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्रशब्दात् च द्वितीया। अग्निहोत्रशब्दः हविर्वाचकः, जुहोतिश्च प्रक्षेपणम् इत्यर्थः। तदेव *उद्द्योत*कारः मीमांसकानां मतमुल्लिख्य आह– "यत्तु मीमांसका अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यन्यायात् स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासायिति दर्शनाच्च। एवं च करणभूते होमे समानाधिकरणस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे

---

[37] पा. सू. २-३-१.
[38] पा. सू. २-३-१७.
[39] पा. सू. २-३-२.
[40] पा. सू. २-३-३.

द्वितीयार्थमिदम्। यवाग्वा अपि करणत्वादेव तृतीया सिद्ध्यति। तन्न सूत्रानुगुणम्, नापि भाष्यानुगुणं कर्मणीत्यनुवृत्तेः। पाणिनीयस्मृतेर्वचनरूपत्वेन जैमिनीयाया न्यायरूपत्वेन तद्बाधकताया अस्याभ्युचितत्वाच्च। एवं च यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवाक्ये नामधेयत्वाभावः। अत एव यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिसिद्धिरिति दिक्"। अतः अत्र वक्तुं शक्यते यत्, मीमांसकाभिमते *शब्दकौस्तुभ*कार-उद्द्योतकारयोः समं मतम् अस्ति।

'अन्तरान्तरेण युक्ते'[41] इति सूत्रे 'अन्तरा त्वां माञ्च कमण्डलुः' इति उदाहरणे कारकविभक्तित्वेन प्रथमया बाधान्न कमण्डलुशब्दात् द्वितीया। एवञ्च अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं न कार्य्यमिति। कमण्डलुरस्ति इति योज्यम्। तेन तिङ्बोध्यकर्तृकारकबोधकत्वेन तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इति न्यायात्। *उद्द्योत*कारेणापि प्रोक्तं– "सर्वत्र सम्बन्धस्य किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलत्वात् यथा स्वत्वं क्रयादिनिबन्धनमिति भावः। युक्तिरत्र शिथिला सर्वत्र प्रथमाया एवापत्तेर्युष्मदाद्यर्थेऽपि सत्ताकर्तृत्वस्याव्यभिचारात्। न चैवं सूत्राणां वैयर्थ्यं न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः। तस्माद्वचनमेवेदम्। अत एव नमस्यति देवानित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीयां वक्ष्यति भाष्यकृत्। तत्र हि क्रियाकारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये। न च विशेषेण संबन्धस्योद्भूततया प्रतीतेस्तत्रैव षष्ठ्यपवादत्वेन सम्बन्धार्थिकैव द्वितीयेति वाच्यम्। प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याशयात्। उपपदविभक्तेरिति वचनात्तु षष्ठ्यपवादत्वमेव न प्रथमापवादत्वमित्युत्तराशयः। प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वं क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधानादिति बोध्यम्। तदुक्तम्– कमण्डलोः कर्तृत्वं तिङाभिहितमिति" इति। अतः उभययोः मतं साधु इति निष्कर्षः।

---

[41] पा. सू. २-३-४.

'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'[42] इति सूत्रे तु *उद्द्योत*कारः *शब्दकौस्तुभ*कारस्य वचनमेव समर्थयति।

'अपवर्गे तृतीया'[43] इति सूत्रे *शब्दकौस्तुभ*कारः अपवर्गः फलप्राप्तिः इति स्पष्टयति, भेदविषये किमपि नोक्तं, परन्तु *उद्द्योत*कारः द्वयोः अपवर्गयोः स्वरूपमाह– "साधने आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियायाः समाप्तिः स क्रियापवर्गः। प्रयोजनालाभेन क्रियाया आवृत्त्यावश्यकत्वेऽपि आलस्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्गः इति" इति। शब्दकौस्तुभापेक्षया *उद्द्योत*टीकायाः व्याख्यानतः अपवर्गविषये विशेषप्रतिपत्तिः उत्पद्यते इति वक्तुं शक्यते। एवम् एन्येषां सूत्राणां विषये तथा किमपि मतभेदं नैव दृश्यते, उभययोः मतं मदीयज्ञानेन साधु प्रतिभाति इति शम्।

षष्ठोऽध्यायः
विभक्त्यर्थद्वितीयाह्निकविमर्शः

6.1. कर्तृकरणयोस्तृतीया (२-३-१८)।

वैयाकरणमते या या संज्ञा सा सा फलवती इति कर्तृकरणसंज्ञयोः फलम् आह– "कर्तृकरणयोस्तृतीया"[44]। अत्र उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थककृधातोः कर्तरि तृच्-प्रत्यये गुणे, ततः रपरत्वे कर्तृशब्दः सम्पन्नः भवति। करणे ल्युट्-प्रत्यये करणशब्दः निष्पन्नः। "अनभिहिते"[45] इत्यनुवर्तते। अनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया विभक्तिर्भवति इत्यर्थः। कस्मात् तृतीया विधेया इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या सूत्रे कर्तृकर्मणोरुपादानात्

[42] पा. सू. २-३-५.
[43] पा. सू. २-३-६.
[44] पा. सू. २-३-१८.
[45] पा. सू. २-३-१.

कर्तृसंज्ञावाचकात् प्रातिपदिकादित्यर्थः ज्ञेयः। कर्तृकर्मकरणादिसंज्ञा न शब्दस्य परन्तु अर्थस्यैव, संज्ञावाचकत्वं शब्दे इति।

“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्” (का.वा.)। प्रकृत्यादिगणपठितशब्देभ्यः तृतीया इत्यर्थः। भाष्यकारेणापि प्रोक्तं– “तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्”[46] इति। तृतीयाविभक्तिविधायकसूत्रसमीपे एतेषां प्रकृत्यादिशब्दानां ज्ञानं विधेयं तृतीयाविधानाय। आकृतिगणत्वाद् यत्र तृतीयाविभक्तिविधायकं वचनं नास्ति शिष्टप्रयुक्तश्च तृतीयान्तप्रयोगस्तत्रानेन तृतीया कार्य्या। ‘प्रकृत्या चारुः’। स्वभावेन सुन्दरोऽयं पुरुषः इत्यर्थः। प्रकृतिशब्दः स्वभाववाचकः। इदं तृतीयाविभक्तिविधायकं वार्त्तिकं सर्वविभक्तीनाम् अपवादभूतम्। अतः प्रकृतिसम्बन्धी चारुः इत्यर्थे षष्ठीं बाधित्वा तृतीया विभक्तिः। वस्तुतः प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् इति वार्त्तिकम् अनारम्भणीयमेव, तथाहि– स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलङ्कारादिना इत्यर्थे गम्यमानकृधातुवाच्यक्रियाकरणत्वात् करणतृतीयया ‘प्रकृत्या चारुः’ इति सिद्धं भवति। एवम् अन्यत्रापि करणे तृतीया बोध्या। *महाभाष्ये* तु वार्त्तिकमिदं प्रत्याख्यातम्। तथा चोक्तम् *उद्द्योते*– “सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थम् आवश्यत्वाच्चेत्याहुः। अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्ये”[47] इति।

6.2. सहयुक्तेऽप्रधाने (२-३-१९)।

सहेन अप्रधाने इति वक्तव्ये युक्तग्रहणसामर्थ्यात् सहार्थपरत्वं तेन सहशब्दसमानार्थकाः सहसाकसार्धप्रभृतयः ये शब्दाः, तेषां योगे अप्रधानवाचकशब्दात् तृतीया विभक्तिः। अतः *शब्दकौस्तुभ*कारेण प्रोक्तं– “सहार्थेन युक्ते”[48] इति। भाष्यकारेण

---

[46] महा. भा., द्वि. ख., पा.सू. २-३-१८, सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. ५००.

[47] महा. भा., द्वि. ख., पा. सू. २-३-१८, सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. ५०१.

[48] श. कौ., द्वि. ख., पा. सू. २-३-१९, सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. २३०.

अत्र उदाहृतं – 'तिलैः सह माषान्वपति'। वाक्येऽस्मिन् माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म। तिलास्तु तथायुक्ततया वृक्षमूलानीवोपसर्पणे अप्राधनकर्माणीति द्वितीयाप्राप्तायां तृतीया विभक्तिः। अत्र भाष्यकारः आक्षेपति यत्– "तिलैः मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते। तत्र करणे इत्येव सिद्धम्"।[49] समाधानन्तरभाष्यमाह– "इदं तर्हि– पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति। अप्रधाने कर्तहि तृतीया यथा स्यात्"।[50] देवदत्तस्य एव अत्र आगमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते। *शब्दकौस्तुभे*- 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्युदाहृतम्। अत्र आगमनक्रियायां पितुः साक्षात् अन्वयः भवति, न तु पुत्रस्य। अतः पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यानुयोग आगमनक्रियाश्रयः पिता इति बोधः। तथा चोक्तं *शब्दकौस्तुभ*कारेण- "पितुरत्र क्रियासम्बन्धः शाब्दः, पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्राधान्यम्। सहेऽप्रधाने इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणम्। पुत्रेण सार्धम्। विनापि सहशब्देन तदर्थावगतौ स्यादेव, तथा च सौत्रप्रयोगः।"[51] इति। तेन पुत्रेण इत्यपि सिद्ध्यति। सह शब्देन विना अपि सहार्थप्रतितो तृतीया तु स्यादेव, तथा च पाणिनिप्रयोगः "वृद्धोयूना तल्लक्षणश्चेद्[52]"। सूत्रे प्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुं, यदि च प्रधानग्रहणं न क्रियते तदा यथैव पुत्रशब्दात् तृतीया तथैव पितुरपि तृतीयापत्तिः स्यात्। किन्तु स दोषः नास्ति, यतो हि अल्पापेक्षा अन्तरङ्गं बह्वपेक्षा बहिरङ्गम् इति धिया प्रतिपदिकार्थमात्रापेक्षत्वात् अन्तरङ्गत्वेन पितृशब्दात् प्रथमोपत्तिः भविष्यति। एवञ्च शब्दकौस्तभकाराशयेन प्रधानग्रहणम् अकर्तुं शक्यम् इति सिद्ध्यति।

---

[49] महा. भा., द्वि. ख., पा. सू. २-३-१९, सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. ५०१.

[50] तत्रैव.

[51] श. कौ., द्वि. ख., सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. २३०.

[52] पा. सू. १-२-६५.

सूत्रेऽस्मिन् अप्रधानग्रहणं न कार्यम्। न च तदभावे प्रधानात् तृतीयाविभक्तेः आपत्तिः, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इति न्यायेन प्रथमया तृतीयाया बाधात्। प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वमस्त्येव। अत एव तिङ्बोध्यकारकबोधकत्वं प्रथमायास्तेन “तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा” इति सङ्गतम्।

सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानवार्त्तिकं भाष्यकारेण प्रोक्तं– “सहयुक्तेऽप्रधान-वचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वादन्यत्रापि”[53] इति। अर्थात् “अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चान्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिर्भविष्यति इति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः। शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवा संबन्धोऽन्तरङ्ग इति उपाध्यायात् षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया। गाः स्वामी व्रजतीति। अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्ती षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तते”[54]।

एवम् अन्यत्र सूत्रेषु अपि प्राचीन-नवीनयोः मतभेदः प्रदर्शितः इति।

अध्यायसमीक्षणम्

“विभक्त्यर्थद्वितीयाह्निकविमर्शः” इत्यभिधेये षष्ठाध्याये ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’[55] इति सूत्रात् ‘नक्षत्रे च लुपि’[56] इति सूत्रपर्यन्तं सूत्राणां पर्यालोच्य विश्लेषणं वर्तते। कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रे “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्” (का.वा.) इति वार्त्तिकस्य प्रकृत्यादिगणपठितशब्देभ्यः तृतीया इत्यर्थः। आकृतिगणत्वात् यत्र

---

[53] महा. भा., द्वि. ख., पा. सू. २-३-१९, सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. ५०२.

[54] महा. भा. प्र., द्वि. ख., पा.सू. २-३-१९, सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी, पृ. ५०१.

[55] पा. सू. २-३-१८.

[56] पा. सू. २-३-४५.

तृतीयाविभक्तिविधायकं वचनं नास्ति शिष्टप्रयुक्तश्च तृतीयान्तप्रयोगस्तत्रानेन तृतीया कार्य्या। 'प्रकृत्या चारुः'। वस्तुतः प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् इति वार्त्तिकम् अनारम्भणीयमेव, तथाहि– स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलङ्कारादिना इत्यर्थे गम्यमानकृधातुवाच्यक्रियाकरणत्वात् करणतृतीयया 'प्रकृत्या चारुः' इति सिद्धं भवति। *महाभाष्ये* तु वार्त्तिकमिदं प्रत्याख्यातम्। तथा चोक्तम् *उद्द्योते*– "सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थम् आवश्यत्वाच्चेत्याहुः। अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्ये" इति। अत्र *शब्दकौस्तुभ*कारस्य *उद्द्योत*कारस्य च उभयोः मतं समं इति प्रतिभाति।

"इत्थम्भूतलक्षणे"[57] इति सूत्रे *शब्दकौस्तुभे*– "कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तल्लक्षणे तृतीया स्यात्" कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीत् इत्यादौ तृतीया भवति। परन्तु नागेशाचार्यमते तु कमण्डलुपाणिशब्दात् तृतीयापत्तिः, कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वाचकत्वात्। तदुक्तम्– "अनुर्लक्षणे" इति सूत्रे भाष्ये। नागेशाचार्यस्य मतम् अयुक्तमिति आलोचकाः वदन्ति। कमण्डलुपाणिशब्दात् तृतीयाविभक्तेः आपत्तिः तु न भवति, कारकविभक्तित्वेन द्वितीयायाः बाधात् इति। एवञ्च श्रीमन्नागेशापेक्षया *शब्दकौस्तुभ*कारस्य श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य मतं युक्तियुक्तं इति विभावयामि।

---

[57] पा. सू. २-३-२१.

सप्तमोऽध्यायः
विभक्त्यर्थतृतीयाह्निकविमर्शः

7.1. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा (२-३-४६)।

महामुनिपाणिनिविरचिताष्टाध्यायीनामकशब्दशास्त्रग्रन्थे प्रथमाविभक्तिविधायकम् अन्यतमं सूत्रमिदं राराजते। शास्त्रेणानेन हि अभिहितेषु कर्त्रादिकारकेषु प्रथमा विधीयते। तदर्थमेव इदं विधिशास्त्रम्। पुनश्च विभक्तिविधायकेषु शास्त्रेषु इदमेव शास्त्रम् अत्यन्तं सुप्रसिद्धम्। न केवलम् अभिहिते कर्तृकारके प्रथमा भवति अपि तु अभिहितेषु कर्मादिषु सर्वकारकेषु प्रथमा जायते।

को नाम प्रातिपदिकार्थः। यतो हि एतद्विषये बहूनां विदुषां विप्रतिपत्तिर्राजते। प्रातिपदिकार्थः सत्ता इति *शब्दकौस्तुभ*कारः। सत्ता इत्युक्ते जातिरिति भर्तृहरिः। प्रोक्तं हि तत्र- “तस्यां सर्वे शब्दाः व्यवस्थिताः”[58] इति। पुनश्च तत्रैव पुनरुल्लिखितम्- “तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते”[59] इति। अन्ये तु प्रातिपदिकार्थ इत्युक्ते नियतोपस्थितिकः। नियता उपस्थितिर्यस्य सोऽर्थः नियतोपस्थितिकः।

7.2. सम्बोधने च (२-३-४७)।

सूत्रेणानेन हि प्रथमा विधीयते। प्रातिपदिकार्थसूत्रे मात्रग्रहणेन सम्बोधनाधिक्ये प्रथमा न प्राप्नोति, इति सम्बोधनाधिक्येऽपि प्रथमाविधानार्थं शास्त्रमिदम्। इह सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, क्रियां प्रति विशेषणम्। यथा- हे राम, मां पाहि। इह हि रामं प्रति

---

[58] वा. प., श्लो. सं. ३/१/३३.

[59] वा. प., श्लो. सं. ३/१/३४.

मद्रक्षणं ज्ञाप्यम्। इदमेव वक्ति *शब्दकौस्तुभ*कारः- "इह प्रथमा स्यात्। हे राम।"[60] इति। इदं प्रतिपन्नमेव मतं सर्वशास्त्रकृत्सम्मतम्।

एवम् अन्यत्र सूत्रेषु अपि प्राचीन-नवीनयोः मतभेदः प्रदर्शितः इति।

अध्यायसमीक्षणम्

"विभक्त्यर्थतृतीयाह्निकविमर्शः" इत्याख्ये सप्तमाध्याये अत्र "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा"[61] इत्यत्र प्रादिपदिकार्थविषये चर्चा कृता। विदुषां विषयेऽस्मिन् मतभेदः वर्तते। प्रोक्तं हि तत्र- "तस्यां सर्वे शब्दाः व्यवस्थिताः"[62] इति। पुनश्च तत्रैव पुनरुल्लिखितम्- "तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते"[63] इति। अन्ये तु प्रातिपदिकार्थ इत्युक्ते नियतोपस्थितिकः। नियता उपस्थितिर्यस्य सोऽर्थः नियतोपस्थितिकः। अत्र *शब्दकौस्तुभ*कारः प्रायः सर्वत्र भाष्यकारम् अनुसरति, किन्तु श्रीमन्नागेशः *शब्दकौस्तुभ*कारस्य भाष्यकारस्य मतम् अतिरिच्य कुत्रचित् भिन्नमेव मतं प्रदर्शयति।

"सम्बोधने च"[64] इति सूत्रेणानेन हि प्रथमा विधीयते। प्रातिपदिकार्थसूत्रे मात्रग्रहणेन सम्बोधनाधिक्ये प्रथमा न प्राप्नोति, इति सम्बोधनाधिक्येऽपि प्रथमाविधानार्थं शास्त्रमिदम्। इह सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, क्रियां प्रति विशेषणम्। यथा- हे राम, मां पाहि। इह हि

---

[60] श. कौ., द्वि. ख., सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. २३९.
[61] पा. सू. २-३-४६.
[62] वा. प., श्लो. सं. ३/१/३३.
[63] वा. प., श्लो. सं. ३/१/३४.
[64] पा. सू. २-३-४७.

रामं प्रति मद्रक्षणं ज्ञाप्यम्। इदमेव वक्ति *शब्दकौस्तुभ*कारः- "इह प्रथमा स्यात्। हे राम।"[65] इति। इदं प्रतिपन्नमेव मतं सर्वशास्त्रकृत्सम्मतम्।

यतो हि *महाभाष्य*कारः सूत्रमिदं प्रत्याख्यातवान्। "सामन्त्रितम्"[66] अपि च "एकवचनं सम्बुद्धिः"[67] इति सूत्रद्वयमपि भाष्यकारेण प्रत्याख्यातम्। "षष्ठी शेषे"[68] इत्यत्र पातञ्जलमेव मतम् अनुकरोति *शब्दकौस्तुभ*कार इति विवेकः। अन्यत्रापि सूत्रेषु प्रायः सर्वत्र श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः *महाभाष्य*कारस्य मतमेव अनुकरोति इति दिक्।

उपसंहारः

अयं शोधप्रबन्धः सप्तध्यायात्मकः। प्रबन्धेऽस्मिन् आदौ प्रथमाध्याये उपोद्घातः वर्तते। जीवस्य सृष्टेः अनन्तरं कथं क्रमेण पशुतः मनुष्ये परिवर्तनं, ततश्च वाग्व्यवहारः, वैदिकज्ञानं, वैदिकज्ञानार्थं व्याकरणस्य उत्पत्तिः इति विषये चर्चितम्। तत्र किं नाम व्याकरणम्, कथं तस्य परम्परा आसीत्, के च आचार्याः आसन्, व्याकरणस्य प्रयोजनं वा किमस्ति, कथं वा तस्य समादरणीयत्वमित्येतत् सर्वं प्रतिपादितं वर्तते। ततश्च व्याकरणस्य भेदाः, पाणिनीतरव्याकरणस्य सामान्यपरिचयः, पाणिनीयव्याकरणस्य परिचयः, पाणिनीयव्याकरणस्य प्रधानग्रन्थस्य "*अष्टाध्यायी*" इत्यस्य सामान्यपरिचयः, त्रिमुनिव्याकरणस्य परम्परायाः स्वरूपं कथमासीत् इति विषयेऽपि संक्षेपेण आलोचना विद्यते, एवं प्रथमाध्यायः समाप्तिं याति।

---

[65] श. कौ., द्वि. ख., सम्पा. गोपालशास्त्री, पृ. २३९.

[66] पा. सू. २-३-४८.

[67] पा. सू. २-३-४९.

[68] पा. सू. २-३-५०.

द्वितीयाध्याये श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य देशकालकृतिपरिचयः वर्णितः, तस्य कुत्र देशः आसीत्, कश्च तस्य कालः इति विषये पण्डितानां मतविरोधविषये च विश्लेषणं कृतमस्ति।

*शब्दकौस्तुभ*ग्रन्थस्य सामान्यः परिचयः, श्रीमन्नागेशभट्टस्य देशकालकृतिपरिचयः, तेषां वंशपरिचयः तथा च गुरुशिष्यपरम्पराया एकं चित्रमपि प्रदर्शितं वर्तते। ततश्च *महाभाष्य*ग्रन्थस्य परिचयः माहात्म्यं च वर्णितम् अध्यायस्य अन्ते च *उद्द्योत*टीकायाः परिचयः वर्तते, एवं द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः।

तृतीयाध्याये अपादानात् करणकारकपर्यन्तं द्वाविंशतिसूत्राणां *शब्दकौस्तुभः उद्द्योत*दिशा च विस्तरेण विश्लेषणं, तत्र कारकस्य लक्षणविषये, ध्रुवमपायेऽपादनम् इति सूत्रस्य अपादानत्वविषये, साधकतमं करणम् इति सूत्रे करणत्वविषये च विश्लेषणम् एवं अग्रे अन्येषां सूत्राणामपि एवंरूपेणैव विश्लेषणं कृतम्। विशेषवाक्यानां निगूढतया स्पष्टीकरणम्, उभययोः उक्तानां मतानां सरलतया प्रतिपादनं, स्वकीयमतानां उपस्थापनम् अन्ते च सम्पूर्णस्य अध्यायस्य समीक्षणं कृतमस्ति, एवं तृतीयाध्यायस्य समाप्तिर्भवति।

चतुर्थाध्याये अधिकरणकारकात् कर्तृकारकपर्यन्तम् एकादशसूत्राणामपि *शब्दकौस्तुभः उद्द्योत*दिशा च विस्तरेण विश्लेषणम्, तत्र अधिकरणत्वं कर्मत्वम् चेति विषये चर्चितं वर्तते।

पञ्चमाध्याये "अनभिहिते" इत्यस्मात् सूत्रात् मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु इति सूत्रपर्यन्तं सप्तदशसूत्राणां विषये चर्चा वर्तते।

षष्ठाध्याये "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्यस्मात् सूत्रात् "नक्षत्रे च लुपि" इति सूत्रपर्यन्तं अष्टाविंशतिसूत्राणां प्रवीन-नवीनमते विश्लेषणं वर्तते।

एवं अन्ते सप्तमाध्याये को नाम प्रातिपदिकार्थः। यतो हि एतद्विषये बहूनां विदुषां विप्रतिपत्तिर्राजते। प्रातिपदिकार्थः सत्ता इति *शब्दकौस्तुभ*कारः। सत्ता इत्युक्ते जातिरिति भर्तृहरिः। प्रोक्तं हि तत्र- "तस्यां सर्वे शब्दाः व्यवस्थिताः" इति।

अन्ये तु प्रातिपदिकार्थ इत्युक्ते नियतोपस्थितिकः। नियता उपस्थितिर्यस्य सोऽर्थः नियतोपस्थितिकः इति सप्तमाध्याये "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" इति सूत्रे विश्लषणं कृत्वा, ततः "चतुर्थी चाशिष्यायुष्य-मद्र-भद्र-कुशल-सुखार्थ-हितैः" इति सूत्रपर्यन्तं आहत्य अष्टाविंशतिसूत्राणां विश्लेषणसमीक्षणविषये चर्चा विहिता।

अन्ते च शोधप्रबन्धनिर्माणे परिशीलितसहायकग्रन्थानां सूची निर्मिता।

एवं मम शोधप्रबन्धः समाप्तिं याति।

यतो हि विदुषां मते –

कुतो वा नुतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः।

वचो विन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र विचार्यताम्॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जल्युपबृंहितव्याकरणसंसारे नूतनं कि वा पाणिनीयं वक्तुं शक्यते। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति प्रयोजनं विना न कस्यापि मानवस्य कस्मिन्नपि कर्मणि प्रवृत्तिर्दृश्यते। मम शोधप्रबन्धस्यापि वर्तते नुनमेव किञ्चित् फलम्। अनेन शोधपत्रेण तत्तद्ग्रन्थानामध्ययनेन आत्मशुद्धिस्तु प्रथमं प्रयोजनं द्वितीयं तु शास्त्रे अभिरुचिः वर्धेत, सर्वोपरि सविमर्शज्ञापितवचनसंग्रहविभूषितशोधप्रबन्धस्यास्यध्ययनेन व्याकरण-पठनपाठन-रसिकजनानां अभूतपूर्वम् आनन्दम् जनयिष्यति इति आशासे।

यतो हि विषुषां मते-

गच्छतः स्खलनं भवत्यैव क्वचित्।

हसन्ति दूर्जनाः तत्र समादधति सज्जनाः॥ इति।

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

संङ्केताक्षरसूची

प. भा., सं.	परिभाषा., संख्या.
पा. सू.	पाणिनीयसूत्रम्
प्रौ. मनो., का. प्र.	प्रौढमनोरमा, कारकप्रकरणम्
महा. भा. उ., द्वि. ख.	पतञ्जलिमहाभाष्योद्द्योतः, द्वितीयखण्डम्
महा. भा., प.	महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्
महा. भा. प्र., द्वि. ख.	पतञ्जलिमहाभाष्यप्रदीपः, द्वितीयखण्डम्
ल. श. शे., का. प्र.	लघुशब्देन्दुशेखरे, कारकप्रकरणम्
वा. प., ब्र. का., श्लो.	वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, श्लोकः
वा. प., प. का., श्लो.	वाक्यपदीयम्, पदकाण्डम्, श्लोकः
वै. सि. कौ.	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
वै. सि. कौ., प्र. भा.	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रथमभागः
श. कौ., द्वि. ख.	शब्दकौस्तुभः, द्वितीयखण्डम्
सं. व्या. शा. का. इति.	संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास
है. बृ. वृ.	हैमबृहत्वृत्तिः

परिशीलितग्रन्थसूची

अनुभूतिस्वरूपाचार्यः । *सारस्वतव्याकरणम् (वृत्तित्रयात्मकम्)* । सम्पा. वासुदेवशर्मा। मुम्बाइ : पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठना, 1922 (प्रथमसंस्करणम्)।

अन्नंभट्टः । *तर्कसंग्रहः* । सम्पा. गोविन्दाचार्यः। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 2017।

अमरसिहः । *लिङ्गानुशासनम्* । सम्पा. हरगोविन्दः शास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा संस्कत-संस्थानम्, 2006।

माधवाचार्यः। *सर्वदर्शनसंग्रहः* । सम्पा. उदयशङ्करः शर्मा। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, 2014।

आचार्यः, सत्यनारायणः। *Research Methodology* । तिरुपतिः : राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, 2012 (द्वितीयसंस्करणम्)।

ओप्टे, वामन-शिवरामः। *संस्कृत-हिन्दी-कोशः* । दिल्ली : मोतीलाल-बनारसीदास-पाब्लिशार्स-प्राईभेट्-लिमिटेड्, 2007।

विश्वनाथकविराजः। *साहित्यदर्पणः*। सम्पा. कृष्णमोहनाचार्यः। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, 2015।

करणः, शिवशङ्करः। *बौद्धार्थवादसमीक्षणम्* । बेलुड़मठम् : रामकृष्ण-मिशन्-विवेकानन्द-विश्वविद्यालयः, 2016।

श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारः। *शब्दशक्तिप्रकाशिका(शब्दप्रामाण्यनिरूपणम्)* । सम्पा. करः, श्रीगङ्गाधरन्यायाचार्यः । कोलकाता : महाबोधि वुक् एजेन्सी, 2014(प्रथमसंस्करणम्)।

भट्टोजिदीक्षितः। *प्रौढमनोरमा (अव्ययीभावान्तो भागः)* । सम्पा. सदाशिवशर्माशास्त्री । वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत-सीरिज् अफिस्, 1992।

भट्टोजिदीक्षितः। *शब्दकौस्तुभः (द्वितीयखण्डम्)* । सम्पा. गोपालशास्त्री । वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत-सीरिज, 1929 (प्रथमसंस्करणम्)।

भट्टोजिदीक्षितः। *शब्दकौस्तुभः (प्रथमभागः)* । सम्पा. सत्यनारायणमूर्तिः। तिरुपतिः : राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, 2011 (प्रथमसंस्करणम्)।

भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (*श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीतया बालमनोरमाख्यया व्याख्यया श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वती-विरचितया तत्त्वबोधिन्याख्यया व्याख्यया च सनाथिता*) । सम्पा. गिरिधरशर्मा, परमेश्वरानन्दश्च । वाराणसी : मोतिलाल-बनारसीदास, 2010 (पुनर्मुद्रणम्)।

भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी द्वितीयांशः ('लक्ष्मी' व्याख्ययोपेता)* । सम्पा. पण्डितसभापतिमिश्र । वाराणसी : मोतिलाल-बनारसीदास, 1966 (प्रथमसंस्करणम्)।

भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(कारकप्रकरणम्)* । सम्पा. श्रीअयोध्यानाथ सान्याल शास्त्री । कोलकाता : संस्कृत पुस्तक भाण्डार, 2018 (तृतीयसंस्करणम्)।

नागेशभट्टः। *परमलघुमञ्जूषा* । सम्पा. जयशङ्करलालः त्रिपाठी। वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदासअकादेमी, 2011 (चुतर्थसंस्करणम्)।

नागेशभट्टः। *लघुशब्देन्दुशेखरः(कारकप्रकरणम्)* । सम्पा. तेजपालः शर्मा। वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत-विश्वविद्यालय, 2002।

पतञ्जलिः। *व्याकरणमहाभाष्यम् (द्वितीयखण्डम्) श्रीमदुपाध्यायकैयटप्रणीतेन भाष्यप्रदीपेन श्रीमन्नागेशभट्टविरचित-भाष्यप्रदीपोद्योतोद्भासितेनसमुल्लसितेन* । सम्पा. भार्गवशास्त्री जोशी। दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 1987 (पुनर्मुद्रणम्)।

पतञ्जलिः। *व्याकरणमहाभाष्यम् (1-5) प्रदीपोद्द्योत भावबोधिनी हिन्दीव्याख्योपेतम्*। सम्पा. प्रो. जयशङ्करलाल त्रिपाठी। वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादेमी, 2011 (द्वितीयसंस्करणम्)।

पाण्डेयः, श्रीरामाज्ञा । *व्याकरणदर्शनभूमिका* । वाराणसी : राजकीयसंस्कृतपुस्तकालयः, 2010|

पाणिनिः| *अष्टाध्यायी* | सम्पा. भट्टाचार्यः, ड. तपनशङ्करः | कोलकाता : संस्कृत वुक् डिपो, 2008 (प्रथमसंस्करणम्)|

बाहादुरः, स्यार्-राजा-राधाकान्तदेवः| *शब्दकल्पद्रुमः (Vol. 4). श्रीवरदाप्रसाद-वसुना-तदनुजेन-श्रीहरिचरण-वसुना च अशेषशास्त्रविशारदकोविन्दवृन्द-साहाय्येन संपरिवर्द्धितः* | वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत-सिरीज्-अफिस्, 1967(तृतीयसंस्करणम्)|

कौण्डभट्टः| *वैयाकरणभूषणसारः* | व्याख्या. सम्पा. मिश्रः, ड.आद्याप्रसादः. *"सावित्री"-हिन्दी-व्याख्योपेतः* | वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, 1988 (प्रथमसंस्करणम्)|

भट्टाचार्यः, श्रीविश्वानाथपञ्चाननः | *न्यायसिद्धान्तमुक्तावली* | सम्पा. आचार्यः, श्रीकृष्णवल्लभः. *"किरणावली" समाख्यव्याख्योपेता* | वाराणसी : चैखम्बा संस्कृत संस्थान, 2014|

मिश्रः, जगदीशप्रसादः । *व्याकरणदर्शनस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकमध्ययनम्* । दिल्ली : राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्, 2006 (प्रथमसंस्करणम्)।

मिश्रः, ड. देवरूपः। *महाभाष्यनिगूढकृतयः*। वाराणसी : सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, 1978।

मीमांसकः, आचार्यः श्रीयुधिष्ठिरः। *संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास (Vol.1).* सम्पा. शास्त्री-त्रिपाठी, रामनाथः । वाराणसी : चौखम्बा पब्लिशर्स, 2000।

राजशेखरः। *काव्यमीमांसा (द्वितीयभागः)* । सम्पा. मिश्रः, मधुसुदनः। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज् अफिस्, 1934 (प्रथमसंस्करणम्)।

वामनजयादित्यौ । *काशिकावृत्तिः (पाणिनीयाष्टाध्यायीव्याख्या, 1-2 भागौ)* । सम्पा. स्वामीद्वारिकदासशास्त्री आचार्यकालिकाप्रसादशुक्लः च । वाराणसी : प्राच्यविद्याप्रकाशन, 1965 (प्रथमसंस्करणम्)।

श्रीभर्तृहरिः। *वाक्यपदीयम्(ब्रह्मकाण्डम्)* । सम्पा. खण्डूड़ी, आचार्यः पं.सत्यनारायणः. *श्रीवामदेवाचार्यस्य संस्कृत-हिन्दी-"प्रतिभया" व्याख्यया समन्वितम्* । वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादेमी, 1995।

श्रीभर्तृहरिः । *वाक्यपदीयम् (Vol-3)* । सम्पा. के. ए. सुब्रमान्यः। पुना : डेक्कन् कलेज्, 1966 (प्रथमसंस्करणम्)।

साहुः, सोमनाथः। *पाणिनीयपदव्यवस्था* । सम्पा. शतपथी, आचार्यः हरेकृष्णः। तिरुपतिः : राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, 2011 (प्रथमसंस्करणम्)।

सोमयाजुलुः, के.वि. । *वाक्यपदीस्थसाधनसमुद्देशविमर्शः* । सम्पा. जड्डीपाल्, विरूपाक्ष वि. । दिल्ली : अमर ग्रन्थ पाब्लिकेशन्स, 2002 (प्रथमसंस्करणम्)।

हालदारः, गुरुपदः। *व्याकरण-दर्शनेर्-इतिहास (बङ्गभाषया)* । कोलकाता : संस्कृत वुक् डिपो, 2006।

Abhyankar, Kashinath Vasudev. *A Dictionary of SanskritGrammar*. Ed. B. J. Sandesara. Baroda : Oriental Institute, 1961 (1st Ed.).

Bhate, Saroja. *Pāṇini*. Delhi : Sahitya Academy, 2002.

Cardona, George. *Pāṇini and His Works and Its Traditions*. Delhi : Motilal Banarasidas, 1997.

New Catalogus Catalogorum (Vol. 10). Ed. Dr. K. KunjunniRaja. Madras : University of Madras, 1978.

https://archive.org/

https://sa.wikisource.org/wiki/

https://sanskritdocuments.org/scannedbooks/

https://archive.org/details/booksbylanguage_sanskrit